

wie was marcus?

Een hoofdstuk uit de *Narracio de mirabilibus Urbis Rome* van Magister Gregorius

Op een onbekend tijdstip in de 12e of 13e eeuw bezocht een pelgrim, van wie ons niets dan de naam 'magister Gregorius' bekend is, de stad Rome. Van wat hij daar zag en vernam maakte hij op dringend verzoek van zijn vrienden (*multo sociorum meorum rogatu*) een verslag. De tekst is in de vorm van een afschrift uit het einde van de 13e eeuw tot ons gekomen. In 1917 gepubliceerd door M.R. James in the *English Historical Review*¹, heeft hij met name in de laatste jaren in ons land de aandacht gehad die hij verdient: na verscheidene eerdere heruitgaven werd de tot dusver laatste editie verzorgd door prof. R.B.C. Huygens in de *Textus Minores* van Brill²; in 1955 wijdde prof. W.S. Heckscher te Utrecht zijn inaugurele rede aan een onderwerp dat met de *Narracio* verband houdt³; hetzelfde deed prof. Bastet 11 jaar later te Leiden⁴ en van Dr. Van Heek verneem ik dat hij lectuur voor het colloquium doctum Latijn aan de Leidse Universiteit wel aan Gregorius ontleent. Veel en veelzijdige belangstelling dus voor de ervaringen van deze middeleeuwse reiziger naar Rome. Er zijn verscheidene omstandigheden die aan Gregorius' verslag voor de kunsthistoricus maar ook voor de oud-historicus en mediaevist waarde verlenen. Allereerst het feit dat de schrijver ter plaatse geweest is en vele van de wonderen van Rome met eigen ogen heeft waargenomen. Dit onderscheidt hem vrijwel zeker van schrijvers van vroegere Rome-gidsen, wier namen we niet eens zeker kennen, maar wier werken we over hebben in bijv. de *Graphia aureae Urbis Romae*⁵ en de daarin opgenomen *Mirabilia*⁶, die ook - in een afwijkende versie - zelfstandig over is. Zeker onderscheidt Gregorius zich van deze eerste Baedekers - en dit is het tweede belangrijke punt - doordat hij vaak een *andere*, van hen afwijkende traditie vertegenwoordigt. Ja zelfs geen blijk geeft deze werken te kennen.⁷ Zijn bronnen zijn niet primair literair, maar in de eerste plaats, naast de autopsie, de mondelinge inlichtingen welke hij kon krijgen. Een derde gewichtig feit is dat de magister in tegenstelling tot zijn voorgangers van een zekere mate van kritische distantie - hoe rudimentair ook in onze ogen - blijk geeft: zo geeft hij bij de interpretatie van onduidelijke monumenten de voorkeur aan de informatie die hij van *cardinales et clerici Romane curie* ontving, boven verhalen van de *peregrini* of de *populus Romanus*.⁸ Deze gegevens lardeert hij dan met citaten uit de hem bekende klassieke schrijvers: Lucanus, Vergilius, Ovidius, Horatius en Juvenalis, terwijl hij zich voor onderdelen van zijn werk baseert op het enige middeleeuwse werk waarvan we zeker weten dat hij het als bron gebruikte: het tractaat *De Septem Miraculis Mundi*⁹ een overzicht der zeven wereldwonderen, vroeger - ten onrechte - toegeschreven aan Beda, in ieder geval stammend van voor de 10e eeuw, zeer waarschijnlijk reeds uit de 8e eeuw.

Het resultaat van Gregorius' exploraties is vaak verbazingwekkend. Beschrijvingen van monumenten: de thermen van Diocletianus, het Pantheon, de zuil van Traianus, het Colosseum, zijn vaak in onderdelen juist en treffend, maar worden van tijd tot tijd met zo fantastische uitweidingen opgesierd dat men moeite heeft te geloven in Gregorius' verzekering dat hij het allemaal met eigen ogen gezien heeft. Wie het charmante beeld van de Doornuittrekker kent en het in het Thermenmuseum aandachtig bekeken heeft, zal verbaasd staan over het predicaat *ridiculosus* en de naam Priapus die dit beeld van Gregorius krijgt, en nog meer over de argumentatie die hiervoor wordt aangevoerd, namelijk dat de toeschouwer die 'opkijkt om na te gaan wat hij uitvoert, een mannelijkheid van wonderbare grootte zal ontwaren' (*quid agat exploraturus suspexerit, mire magnitudinis virilia videbit*). Zag Gregorius andere dingen dan wij in hetzelfde object? Is hij wellicht voer voor Van den Bergs metabletische visioenen? Het lijkt er wel op. De oplossing is evenwel eenvoudiger. Het beeld stond op een zeer hoge zuil, waardoor allerlei fantasieën mogelijk werden. Wij moeten vaststellen - en zouden dat met vele voorbeelden kunnen illustreren - dat F. Schneider (Rom und Romgedanke im Mittelalter, 177) gelijk heeft als hij opmerkt: 'Seine Ergebnisse sind durchaus wertlos. Nur die Tatsachen die er als Unterlagen seiner Ideen überliefert, sind von Wert und zwar von allerhöchsten.' Naar de antieke 'Grundlagen' van één van Gregorius' berichten heb ik een onderzoek ingesteld, waarvan het resultaat is verschenen in Talanta 4, 1972.¹⁰ Wanneer ik in het volgende een andere episode van Gregorius' reisbericht op antieke elementen poog terug te voeren, (meer dan een *mogelijkheid* verdedig ik niet) is de reden van de publicatie primair om de lezer te laten kennismaken met een opmerkelijke representant van een M.E. genre: de Rome-gids, en hem wellicht er toe te brengen Gregorius - die een zeer eenvoudig latijn schrijft - zelf eens ter hand te nemen. Allereerst volgt hier de beschrijving van een beeldgroep die Gregorius in Rome zag en wel - zoals uit de beschrijving blijkt - met eigen ogen, groot van verwondering (c. 4 tot r 81):

Aliud signum eneum est ante palatium domni pape, equus vedelicet immensus et sessor eius. Quem peregrini Theodericum, populus vero Romanus Constantinum dicunt, at cardinales et clerici Romane curie seu Marcum seu Quintum Quirinum appellant. Hoc autem memoriale mira arte perfectum super quatuor columnas ereas antiquitus ante aram Iovis in Capitolio stabat, set beatus Gregorius equitem et equum suum deiecit et quatuor columpnas prefatas in ecclesia beati Iohannis Lateranensis posuit. Romani vero equitem cum equo ante palatium domni pape posuerunt. Eratque equus et eques et

Een ander bronzen beeld staat voor het paleis van de paus, namelijk een enorm paard en zijn berijder. De vreemdelingen (of: pelgrims) noemen hem Theoderic, het volk van Rome daarentegen Constantinus, maar de kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders behorende tot de Romeinse curie noemen hem òf Marcus òf Quintus Quirinus. Dit wonderlijk kunstige gedenkteken stond vanouds op vier bronzen zuilen voor het altaar van Iuppiter op het Capitolium, maar de heilige Gregorius heeft ruiter en paard van hun voetstuk geworpen en de vier voornoemde zuilen in de kerk van de heilige Jan van Lateranen

columnae optime deaurate, set pluribus in locis partem auri Romana abrasit avaricia, partem vero vetustas delevit. Sedet autem eques manum dexteram dirigens tanquam populo loquens vel imperans; sinistra manu frenum retentat, quo capud equi in dexteram partem obliquat, tanquam alio diversurus. Avicula etiam quam cuculam vocant inter aures equi sedet et nanus quidam sub pede equi premitur, miram morientis et extrema patientis speciem representans. Hoc autem opus admirabile sicut diversa sortitum est nomina, sic et diversas compositionis causas suscepit. Ceterum peregrinorum et Romanorum super hac re vanas fabulas penitus declinabo eamque originem huius operis assignabo, quam a senioribus et cardinalibus et viris doctissimis didici.

geplaatst. De Romeinen echter hebben ruiter en paard voor het paleis van de paus gezet. Het paard en de ruiter en de zuilen waren zeer schoon verguld, maar op verschillende plaatsen is het goud deels door Romeinse hebzucht weggekrabt, deels door de ouderdom teloor gegaan. De ruiter nu zit en strekt zijn rechterhand uit als spreekt hij tot het volk of deelt bevelen uit; met de linker hand houdt hij de teugel, waarmee hij het hoofd van het paard naar rechts wendt, als is hij van plan van richting te veranderen. Verder zit een vogeltje dat ze koekoek noemen, tussen de oren van het paard, en een dwerg dreigt onder de voet van het paard vertrappt te worden en vertoont - opmerkelijk geslaagd- de trekken van iemand die stervende is en zijn laatste strijd strijdt. Betreffende dit schitterende kunstwerk doen, zoals het ook verschillende namen heeft, ook verschillende verhalen de ronde nopens de redenen van zijn ontstaan. De holle praat van vreemdelingen en Romeinen dienaangaande zal ik geheel onvermeld laten en ik zal die oorsprong aan dit werk toekennen, welke ik van ouderen, kardinalen en geleerde mannen heb vernomen.

Geen Rome-ganger zal het ontgaan zijn welke beeldgroep hier bedoeld is: het is het beroemde ruiterstandbeeld van Marcus Aurelius, dat door toedoen van Michelangelo wederom op zijn oorspronkelijke plaats, in *Capitolio*, is beland. weliswaar zónder dwerg (*nanus*)^{10A} maar mét de restanten van het goud. Wanneer het beeld weer geheel met een gouden laag bedekt zal zijn, zo luidt een oude, nog steeds vigerende voorspelling, zal de uil die tussen de oren van het paard zit, roepen en de dag des oordeels aankondigen.¹¹ Zo is in de loop der eeuwen de koekoek tot een uil geëvolueerd¹², nóg niet eens gek voor wat als een lok van paardenmanen is begonnen. Van de profetie zelf wisten de M.E. kennelijk niets. Iedere gids van Rome vermeldt voorts dat het beeld uitsluitend de beeldenstorm der vroege M.E. overleefde, omdat het volk meende dat dit een beeld van de Christenkeizer Constantijn was, een interpretatie die Gregorius samen met de Theoderik-legende tot de *vanae fabulae* rekent. Hij volgt liever de betrouwbare mening van *cardinales et clerici Romane curie*, die twee mogelijkheden geven: *seu Marcum seu Quintum Quirinum appellat. De viri doctissimi* verbinden hiermee de volgende oorsprongsgeschiedenis (c. 4 r. 81 t/m c. 5).

(*corpore quidem nanus*), maar meer ervaring had dan alle overige mensen in de verdorven kunst van de zwarte magie, viel, nadat hij de naburige vorsten had onderworpen, het rijk der Romeinen aan. Met hen voerde hij vele oorlogen, waarin hij steeds gemakkelijk de overwinning behaalde. Immers, met zijn toverkunst verlamde hij zowel de kracht van zijn vijanden als het scherp van hun wapens zó, dat de vijanden al hun stootkracht en de wapens hun snijvermogen geheel verloren. Zodoende gemakkelijk superieur in ieder gevecht, dwong hij de Romeinen slechts op hun legerkampen te vertrouwen, en ten slotte wist hij hen zelfs in een knellende belegering in te sluiten. De Romeinen derhalve, omsingeld als ze waren, konden geen redmiddel vinden. De genoemde tovenaars immers, placht dag aan dag voor zonsopgang zijn kamp in zijn eentje te verlaten en zich zover van het kamp te verwijderen als de roep van een vogel reikt. Hij bedreef daar, alleen in het veld, zijn toverpraktijken en bewerkte met geheime spreuken en met zijn krachtige magie dat de Romeinen geen enkele van hun kwaliteiten tot een zege tegen hem konden aanwenden (*Magus etenim ille memoratus...artem magicam solus in agro exercuit ibique verbis quibusdam secretis et prestigiis potentibus obtinuit, ne Romani ullam virtutem victoriae contra eum possent exercere*). Toen de Romeinen dit bemerkten hadden en op grond van veelvuldige ervaring te weten kwamen, dat hij aldus het kamp placht te verlaten, benaderden ze een soldaat van uitzonderlijke kracht (militem strenuissimum), Marcus genaamd. Zij beloofden hem de hoogste eerbewijzen, als hij het gevaar zou willen trotseren om de stad van die belegering te bevrijden, en aan de bevrijding van de stad verbonden ze voor hem de belofte van heerschappij en verder stelden ze hem een gedenksteen in het vooruitzicht dat de eeuwen zou trotseren. Toen hij zich gretig en goedgunstig accoord had verklaard, is de afspraak bezegeld en was hun eerste handeling om de muur en bastions aan die kant, waar de voornoemde koning placht uit te gaan, te doorboren in de nacht, opdat de genoemde soldaat met zijn paard daar kon passeren (*...protinus murum et antemurale ex ea parte, qua rex predictus exire solebat, noctu perforaverunt, ubi miles memoratus cum equo suo transire posset*). Vervolgens ontvouwden ze hem hun plan, namelijk dat hij in de nacht naar buiten zou gaan en als dan de koning uit zijn legerkamp kwam, hij hem niet met wapens zou aanvallen – die konden hem geenszins deren – maar hem met blote handen zou aangrijpen en binnen de muren meenemen (*...non armis aggredetur...set manu raptum intro muros reciperet*). Hij verklaarde zich volledig accoord met dit plan en verliet vlak na middernacht de stad. En terwijl hij waakzaam de ochtendstond afwachtte, liet de koekoek, volgens gewoonte, zijn roep horen, teken van de opkomst van de zon. Hierdoor gewaarschuwd besteeg hij zijn paard en kreeg de koning in het oog, die bezig was met zijn magische praktijk, welke nu voor het eerst machteloos zou blijken. Hij greep hem in volle vaart vast en bracht de tovenaars, die zich door het onvoorziene lot met de hand had laten grijpen, binnen de muren (*...inprovisu casu inagum manu raptum intro murum recepit*). Ten aanschouwe van het volk, dat vreesde dat als het de gevangene de gelegenheid tot spreken zou geven, hij zich door zijn magie zou bevrijden, doodde de soldaat hem door hem onder de voeten van zijn paard te vermorzelen. Met wapens kon niemand hem immers schaden. Vervolgens openden ze de poorten en stormden en hakten in – nu de koning dood was – op het vijandelijke leger dat in verwarring werd gebracht en op de vlucht sloeg. Een zeer groot aantal is in die slag gevangen en gedood. Geen buit heeft zoveel rijkdom in de Romeinse staatskas gebracht (*Nec ulla spolia tantum Romanorum ditaverunt erarium..*) en wegens het voordeel dat de weldaad had gebracht, is het van te voren afgesproken standbeeld voor hem opgericht. Het paard voegden ze toe, omdat het door zijn snelle ren had geholpen, de vogel, omdat hij de bode van het daglicht was geweest. De dwerg plaatsten ze onder de hoeven van het paard, omdat hij, aldus vertrappt, omgekomen was.

5 De andere reden voor de vervaardiging van de beeldgroep. Degenen die de ruiter Quintus Quirinus noemen, geven de volgende ontstaansgeschiedenis. In de tijd, waarin Quintus Quirinus de staat bestuurde, scheurde op de plaats van het palatium Sallustianum de aarde open in een geweldige gaping, waaruit zwavelvuur en stinkende dampen

kwamen, waardoor een zeer ernstige epidemie ontstond die een groot deel der Romeinen ten grave sleepte. Toen door de rotting van de lijken de ziekte nog in hevigheid toenam, raadpleegden ze Phoebus Apollo, en vernamen dat de pest niet zou ophouden voordat een Romein zich eigener beweging in de voornoemde aardspleet zou werpen, en aldus het behoud van het Romeinse volk boven zijn eigen heil zou stellen. Derhalve vroegen ze een Romeins burger, weliswaar van edele afkomst, maar die door hoge leeftijd was gedoemd tot nietsdoen, nutteloos voor zich zelf en de stad, of hij zich wilde offeren voor het heil van de gehele stad. Men zou dan zijn nageslacht rijkelijk belonen en opnemen in de kring der machthebbers. Hij wees dit beslist af, met de argumentatie dat roem voor zijn nageslacht hem persoonlijk niet tot voordeel strekte, als hij levend en wel de onderwereld moest betreden. Vervolgens, toen ze in de hele stad geen sterveling konden vinden die tot enige prijs wilde beloven om als offer op te treden, sprak Quintus Quirinus ten aanhore van de gehele stadsbevolking: ‘Vaak al heb ik levensgevaar getrotseerd in de ongewisheid van de oorlog ten bate van de staat. Nu dan, nu er niemand is te vinden die het heil van het volk boven zijn eigen behoud stelt, ben ik, hoogste machthebber van de wereld en heerser van deze stad, bereid om voor het behoud der burgers levend de Tartarus binnen te gaan. Laat dit dan voor mijn vrouw, mijn kinderen en mijn gehele nageslacht het onaantastbare privilege zijn, wat aan de lafaards beloofd is.’ In aller aanwezigheid besteeg hij zijn paard, wakker en onverschrokken, als ging hij ten maaltijd. en stortte zich in snelle vaart in de voornoemde kloof. En onmiddellijk kwam er een vogel, gelijkend op een koekoek, uit vliegen en terstond sloot de spleet zijn muil en de pest verdween totaal. Bevrijd van een zo hevige ziekte plaatsten de Romeinen wegens deze hoogste weldaad voor hem een standbeeld voor altijd. Ze voegden er het paard aan toe, omdat hij daarop rijdend voor allen geofferd was; de vogel echter, die uit de krocht was tevoorschijn gekomen, plaatsten ze tussen de oren van het paard, en de dwerg, die met zijn vrouw had geslapen, legden ze onder de hoeven van het paard.

Het is mijn uiteindelijke doel een aantal elementen van de Marcus-versie op eventuele antieke reminiscenties te onderzoeken, maar methodisch verdient het aanbeveling te beginnen met de Quintus Quirinus-legende. Een plotseling verschijnende spleet in de grond, de zelfopoffering van een Romein, die zich te paard in de kloof stort ten gerieve van het heil van Rome; hier gaat bij menigeen een lichtje branden: dit is de legende van Curtius in Middeleeuws gewaad en opgesierd met enige aetiologische krullen en strikken. Wie mocht twijfelen, zal overtuigd worden door een navolger van Gregorius, Ranulph Higden (+ 1364), die een *Polychronicon*¹³ schreef, waarin hetzelfde verhaal figureert, ditmaal echter met de juiste naam (Quintus) Curtius. Terzijde stellen we vast dat de *Mirabilia*¹⁴ en de *Graphia*¹⁵ ongeveer eenzelfde verhaal vertellen, de eerste zonder de held een naam te geven, de laatste met de naam Marcus Curtius, maar dat geen van beide het Curtiusverhaal met het ruitersstandbeeld verbindt. Mogelijk is Gregorius de eerste die in het voetspoor van zijn geleerde zegslieden de/e relatie legt.

Hoe dit zij, de *origo* is getraceerd in de antieke Curtius-legende, die we bij Livius, Varro en anderen over hebben, en wel in drie versies, waarvan voor ons alleen de volgende van belang is:

Varro, 1.1. 5, 148: ‘Door Procilius wordt verteld dat op die plaats de aarde zich opende en dat dit volgens senaatsbesluit aan de haruspices is voorgelegd. Zij antwoordden dat de God van de Manes de inlossing van een vergeten gelofte eiste, nl. dat de moedigste burger

in de kloof zou worden geworpen. Toen besteeg een zekere Curtius, een dapper man, gewapend zijn paard en met zijn rug naar de tempel van Concordia gekeerd stortte hij zich in de afgrond. Door deze daad is de opening gedicht en aldus is een door de goden beschikte begrafenis aan hem geschonken en aan zijn *gens* een blijvend gedenkteken gegeven.’

Livius 7,6 (en anderen¹⁶) vertellen hetzelfde relaas, alleen hiér wordt het praenomen toegevoegd: M. Curtius.

Zo kunnen we nu de bron vergelijken met wat er na eeuwen in Gregorius’ toch wat onheldere *stagnum* is terechtgekomen. De kern is hetzelfde: een spleet in de aarde, die niet gedempt kon worden; een orakel; het heil van de *urbs*; het vrijwillige offer van Curtius; de sprong in de onderwereld op een paard; de roem van Curtius’ nageslacht. Dan zijn er aetiologische aanvullingen: het paard was al in de oergeschiedenis aanwezig, maar de dwerg en de vogel moesten op de een of andere manier uit de hoge hoed in de geschiedenis. gegoocheld worden. Men kan constateren hoe dat is gedaan. De vogel is het product van een *generatio spontanea*. De dwerg evenwel blijkt een kleine smeerlap te zijn, ‘die met de vrouw (van de held) sliep’. Hoe komt hij op het idee? Hier komt Constantijn weer in zicht. Van diens vrouw namelijk wordt verteld dat ze hem bedroog met een mismaakte man, die voor straf door Constantijns paard vertrap werd.¹⁷

Er zijn evenwel fundamentele verschillen, die níét aan een aetiologische noodzaak kunnen worden toegeschreven. Waarom is Q. Curtius bij Gregorius een rex of althans een leider van de staat, waarom de pest erbij gehaald, waarom de omweg via de egoïstische, weigerachtige *cives Romanus*? Het zijn duidelijk verfraaiingen, soms dienend om de zaak emotioneel meer reliëf te geven, dan weer om de motivering tot bepaalde handelingen te versterken. Klaarblijkelijk kunnen we bij Gregorius bij de verklaring van deze monumenten drie elementen verwachten,

1. een kern, ontleend aan historische traditie;
2. een toevoeging van aetiologische elementen, die zich in dit geval concentreren op paard, vogel en ‘dwerg’. Hierbij moeten we ermee rekening houden dat die traditionele legende het meest in aanmerking komt om met het ruiterstandbeeld gelieerd te worden, die zelf *ab origine* een (zo groot mogelijk) aantal van deze componenten herbergde (zoals in het Curtius-verhaal het *paard*),
3. een aantal schilderachtige, romantische details, pure produkten van latere inventie.

Met deze conclusie als uitgangspunt, gaan we nu de eerste verklaring van de ruiter-beeldgroep te lijf, met het oogmerk het eventuele antieke bouwmetaal te ontdekken.

Zoals gezegd geven ook de *Mirabilia* en de *Graphia* een versie van deze verklaring, die op sommige punten afwijkt van die van Gregorius. Zij stellen de gebeurtenis ‘in de tijd van consuls en senatoren’ (*tempore consulum et*

senatorum), de aggressor is een ‘koning die uit het Oosten naar Italië komt’ (*rex de Orientis partibus in Italiam veniens*); de held is anoniem en wordt beschreven als een ‘soldaat van grote gestalte en moed’ (*armiger magnae formae et virtutis*), de reden voor deze konings dagelijkse afzondering is wat minder verheven: ‘uit noodzaak’ (*pro necessario*), ‘voor zijn natuurlijke behoeften’ (*ad requisita naturae*, Graphia): de vogel is een uil, die ‘zingt’ in de boom onder welke de koning aan de *requisita naturae* gehoor geeft; om de koning te naderen, gebruikt de held een truc: ‘hij neemt kruiden, maakt daarvan een bundel en houdt die voor zich als een schild’ (*fecit herbam, quam in fascem religatam portabat ante se more scuterii*). Voor het overige corresponderen beide versies met die van Gregorius. Leest men de *Mirabilia* naast Gregorius, dan blijkt, zoals gezegd, dat Gregorius geen gebruik heeft gemaakt van deze wonderverzameling, maar dat beide wel meermalen op één traditie teruggaan. De twee vertellingen zijn complementair en bij een speurtocht naar de historische of literaire, legendarische traditie waarop zij berusten, mogen we van beide gebruik maken.

Een enkele voorzichtige poging om de Marcus-figuur te identificeren is reeds gedaan: Rushforth (22) zegt dat ‘Marcus may be a tradition of the real name Marcus Aurelius, in which case *Miseni* might represent *Marcomanni* ...’. Maar hij moet toegeven dat in het verhaal geen enkele suggestie schuilt dat Marcus de keizer zou zijn. Bovendien verklaart deze uitleg niets van de zeer complexe en fantastische entourage in het verhaal.

Een andere mogelijkheid¹⁸ is dat Marcus staat voor Marcus Crassus, die in 29 v. Chr. de *Moesii* versloeg, welke naam dan in *Miseni* zou zijn te herkennen. Méér verklaringen ken ik niet en het resultaat is niet bemoedigend. Rushforth. zich hiervan wel bewust, voegt dan ook toe: ‘It need scarcely be said that there is nothing historical in Gregory’s story, which is simply a myth to explain the ‘dwarf under the horse’s feet, and the bird’. We hebben al gezien - en het zou met veel meer voorbeelden te illustreren zijn - dat Gregorius voor de verklaring van monumenten geen mythen uit de duim zuigt, maar traditie gebruikt die op oud materiaal is gebaseerd, dat hij weliswaar met grote vrijheid hanteert. Het is derhalve niet onwaarschijnlijk dat evenals in de *Curtius*-interpretatie óók in de Marcus-versie antieke elementen schuilen.

Om te beginnen lijkt me dat Marcus zeker het overschot is van wat eens Marcus Aurelius was, tot Marcus geworden omdat de volle naam M. Aurelius. zijnde de naam van een heidenkeizer, *nomen ingratum* was. Ik geloof ook dat deze naam Marcus, die nu eenmaal bij het beeld hoorde, het uitgangspunt is geweest en dat bij deze naam in het antieke materiaal een legende is gezocht die zo goed en zo kwaad als dat ging de verschillende componenten van de beeldgroep verklaren kon. Dat dit slecht gelukt is, blijkt zonneklaar uit het gedwongen en fantastische karakter van de Middeleeuwse story. Niettemin bestaat er in de oudheid een legende die opvallend veel elementen vai Gregorius’ verhaal combineert (overigens ook verschillen tonend), als daar zijn: een held. die niet koning is, maar een dapper strijder in vroeg republi-

keine tijd; een koning, vijand van Rome; gebruik van magie in het vijandelijk leger; een gevangenneming met gebruik van een list; een perforatie van ‘*murum et antemurale*’; een grote buit na een overwinning; zelfs de dwerg vindt mogelijk een plaats en, wat het belangrijkste is, de Romeinse held heet Marcus. Ik bedoel de legende van de belegering van Veii door Marcus Furius Camillus, waarmee tevens het voornaamste verschil tussen de twee verhalen is aangeduid. Hier is het niet Rome dat belegerd wordt door een vreemde vorst, maar een vreemde stad die door Romeinen belegerd wordt. De kniesoor die op dit moment weigert verder te lezen, verontwaardigd over zo’n groot gehalte aan hypothese bij zulke grote verschillen tussen beide verhalen, wil ik er haastig op wijzen dat niets zo gemakkelijk is in een lange traditie als dat overwinnaar en overwonnenen, belegerde en belegeraar, van plaats verwisselen. Voor een illustratie hiervan verwijs ik naar een artikel van M.I. Finley, die dergelijke evoluties voor het Chanson de Roland, de Nibelungensage en de Slavische balladen over de slag bij Kossovo aantoonde.

Vervolgens richten we het zoeklicht op de punten van overeenkomst tussen het bericht van Gregorius en de passage bij Livius²⁰. Rome belegert al vele jaren Veii, wanneer in 398 een dreigend voorteken, nl. de ongewone en gevaarlijke stijging van de lacus Albanus schrik teweeg brengt. Op dat moment volgt er bij Livius 5,15 een scène die merkwaardig veel gelijkenis vertoont met een onderdeel van Gregorius’ verslag:

‘Sed propior interpres fatis oblatu senior quidam Veiens, qui inter cavillantes in stationibus ac custodiis milites Romanos Etruscosque vaticinantis. in modum cecinit priusquam ex lacu Albano aqua emissa foret nunquam potiturum Veii Romanum. Quod primo velut temere iactum sperni, agitari deinde sermonibus coeptum est, donec unus ex statione Romana percontatus proximum oppidanorum iam per longinquitatem belli commercio sermonum facto, quisnam is esset qui per ambages de lacu Albano iaceret, postquam audivit haruspice esse, vir haud intacti religione animi, causatus de privati portenti procuratione si operae illi esset consulere velle, ad conloquium vatem elicit. Cumque progressi ambo a suis longius essent inermes sine ullo metu, praevalens iuvenis Romanus senem infirmum in conspectu omnium raptum nequiquam tumultuantibus Etruscis ad suos transtulit.’

Liv. 5, 15,2: Maar het lot verschaftte dichter bij huis een uitlegger, namelijk een Veientische grijsaard, die temidden der paskwilen van Romeinse en Etruskische soldaten, ieder op hun eigen wachtposten, als een profeet zingend orakelde: ‘Voordat het water uit het Albaanse meer zal stromen, zal geen Romein ooit Vei veroveren.’ Eerst ignoreerde men dit als kletspraak, maar vervolgens schonk men er in gesprekken meer aandacht aan, totdat een Romein vanaf zijn voorpost de dichtstbijzijnde van de Etruskische stedelingen - vanwege de lange duur van de oorlog was men al lang tot gesprekken gekomen - vroeg wie toch die man was die in dubbelzinnige orakeltaal toespelingen maakte op het Albaanse meer. Toen hij had gehoord dat het een haruspeex was, veinsde de man, die duidelijk gevoel had voor ‘religio’, hem, als dat mogelijk was, te willen consulteren over maatregelen betreffende een voorteken dat hem persoonlijk aanging, en wist de profeet tot een onderhoud te verleiden. Toen dan beiden, ongewapend en zonder

achterdocht, een flink eind verwijderd waren van hun eigen troepen, greep de jonge Romein, die in kracht verre de meerdere was, onder aller ogen de zwakke grijsaard. en droeg hem begeleid door machteloos getier der Etrusken naar zijn landgenoten.

We zien een kidnapping van een grijsaard behorend tot het vijandelijk kamp. die zich vrij in het gebied tussen de beide vijandelijke groepen bewoog en daarbij magisch/profetische taal uitsloeg, waarmee Rome's machteloosheid rechtstreeks samenhang. De kennis die nodig was om deze ban op te heffen. berustte bij de grijze vates. Dionysios van Halicarnassus noemt hem nog duidelijker 'een boosaardige tovenaar' (πανοῦργος καὶ γόης).

Vervolgens werd hij door een *ongewapende* Romein, een *praevalens iuvenis*, na eerst door een list naderbij gelokt te zijn, buitgemaakt en meegenomen. Dion. Hal. 12, 11,4 zegt dit alles nog plastischer: 'En de Romein lokte hem verder weg van de muur door middel van listige en bedriegelijke woorden, en toen hij dicht bij de omheining (van het Romeinse kamp) was gekomen, sloeg hij beide armen om hem heen, pakte hem op en droeg hem het Romeinse kamp binnen.' (Van het leger maakt zich moedeloosheid meester, Liv. 5,18).

Dit is het eerste complex van elementen die ik in de Gregorius-passage meen terug te vinden. De *magus* die *solus* zijn *artem magicam in agro exercuit ibique verbis quisbusdam secretis et prestigiis potentibus obtinuit, ne Romani ullam virtutem victoriae contra eum possent exercere*, vinden we hier terug, zoals ook de *miles strenuissimus*. Zeer opvallend is ook de reminiscentie in *non armis aggredieretur. ... set manu raptum intro, muros reciperet*. Een tweede groep concentreert zich rond de inname van Veji zelf. Thans komt Marcus in het vizier: M. Furius Camillus is dictator en de *fatalis dux*, wien het ten deel zal vallen Veji in te nemen en Rome te redden uit een benarde situatie. Het Romeinse kamp werd belegerd, Rome zelf waande zich belegerd (Liv. V, 18). De wijze waarop Veji wordt ingenomen is het meest interessant; dit geschiedt nl. via een *cuniculus*, een ondergrondse gang, die gegraven werd onder de muur door en leidde tot onder de arx van de belegerde stad. Liv. 5, 21,8 beschrijft hoe de soldaten in de gang de koning van Veji juist tijdens een offerhandeling overvielen. De buit die behaald word is 'zo groot als in alle vorige oorlogen tesamen niet behaald was' (*tantum, quantum non omnibus in unum conlatis ante bellis fuisset*, Liv. 5, 20, 1). Mijn voorstel is om in deze *cuniculus* het model te zien voor de *perforatio* van *murum et antemurale* bij Gregorius. Want dat dit onderdeel door G. *verzonnen* zou zijn - het komt in *alle* versies voor - is wel erg moeilijk te geloven en bovendien waartoe had Gregorius het nodig? Veeleer is het samen met het bericht van de uitzonderlijke buit een restant van het Oud-Romeins verhaal. Naar mijn mening hebben

zich de verschillende elementen ‘verdicht’ tot één verhaal, waarbij Marcus de plaats van de *praevalens iuvenis* heeft geïsurpeerd, volgens een geijkt procédé, waarvan het al genoemde Chanson de Roland een goede illustratie is ^{20A}, en waarbij ook overigens interferentie is opgetreden. Het is dan ook niet zozeer een antieke legende als *eenheid* die is overgeleverd dan wel een aantal antieke elementen tot een nieuwe constructie saamgesmeed die we in Gregorius’ verslag hervinden. Stond in de Curtius-versie het gegeven van ruiter en paard centraal, waarbij de naam Curtius op de koop toe werd genomen, en de koekoek en de dwerg eenvoudig in de legende werden getoverd, dit keer is de *traît-d’union* de naam *Marcus*, die vanouds met het beeld verbonden was en met welke naam ook het oud Romeinse verhaal van belegering, magie, kidnapping van een *senex*, verlossing van de ban, en perforatie van muren was verbonden. Dit keer moest naast de koekoek ook het paard in de geschiedenis geprojecteerd worden. En op het eerste gezicht zou men de dwerg al evenzeer een aetiologisch noodzakelijke, latere invoeging kunnen noemen, ware het niet dat hier mogelijk al oudere aanknopingspunten aanwezig waren, die ik tenslotte niet wil nalaten - maar onder groot voorbehoud - te releveren.

In een appendix op zijn uitgave van Livius’ 5e boek, zegt Bayet naar aanleiding van de Vei-legende het volgende²¹: ‘Que cette curieuse histoire, pleine d’irrationnel, dérive d’un thème spécifiquement étrusque, c’est ce que prouvent plusieurs monuments étrusques représentant un ‘enchanteur’ ou ‘devin’ possesseur de *carmina* à chanter ou à lire, duquel cherchent à s’emparer des hommes armés. L’un d’eux, un miroir de Bolsena, du IIIe siècle, nomme le ‘devin’ *Cacus*, ses assaillants *Avle* et *Caile Vipinas* (.....). Ainsi s’affirme la réalité, sur ce thème lui-même, de l’interférence des données latines et tyrrhéniques’²².

Op zich zegt dit wellicht niet zo veel, maar het kan ons verder brengen. Etrurië was hét land van zieners, *haruspices* etc. en er was er één die telkenmale als dé voorspeller en ook stichter van deze leer wordt genoemd: Tages. Van hem wordt verteld²³ dat hij als een knaap uit een vore tevoorschijn komt, de *haruspicina* verkondigt en weer verdwijnt of sterft. Cicero (De divin, 2,50) zegt van hem: ‘men zegt dat hij er als een knaap uitzag, maar over het verstand van een oude man beschikte’ (*puerili specie dicitur visus, sed senili fuisse prudentia ...*); en Lydus (de ost. 3): ‘een jongetje dat er uitzag of hij zojuist geboren was, maar dat tanden en de andere kenmerken van een meer gevorderde leeftijd bezat’ (παιδίον, ἄρτι μὲν τεχθῆναι δοκοῦν, ὀδόντων δὲ καὶ τῶν ἄλλων τῶν ἐν ἡλικίᾳ γνωρισμάτων ἀπροσδεές.)

Hij was als het ware net als Numa ‘een grijsaard vanaf zijn geboorte’ (*canus a prima aetate*, Serv. Aen. 6, 809) en er is alle reden om deze kleine magiër met Ogilvie (Cl. Rev. 21, 1971, 148) te noemen ‘the divine dwarf of prophecy’. Deze ‘nanus’ - als ik hem zo mag noemen - is verbonden met de stadsstichting en wel speciaal met de stichting van Tarquinia, dat door Tarchon volgens de

regels van Tages gesticht is. Tarchon is tevens de mythische stamvader van alle Etruriërs. Hij is evenwel de enige niet: Lycophron (1242 vv) noemt naast Tarchon nog een ander Etrurische stadsstichter, blijkens de Etrurische archeologische gegevens een zuiver Etrurische heros van Cortona. Hij wordt vanwege zijn zwerftochten door Lycophron met Odysseus geïdentificeerd en zijn naam is....Νάφος.

Dezelfde Etruskische stichtingsheros heet bij Hellanikos²⁴ Νάφος.

In een artikel 'Odysseus in Italy'²⁵ verdedigt E.D. Philips de stelling dat de identificatie bij Lycophron niet berustte op de zwerfversnatuur, maar op het feit dat Odysseus beschreven wordt als klein van stuk²⁶. Voor ons is alleen interessant dat Etrurië, gezien haar uiterst lacuneus overgeleverde mythen en legenden, vrij rijk blijkt te zijn aan dwergen hetzij louter fysiek, hetzij tenminste in de nomenclatuur²⁷.

Ik suggereer dat dit soort Etruskische mnus -legenden, langs puur associatieve weg, mede een aanleiding kunnen hebben gevormd om bij uitstek déze episode van Rome's geschiedenis met het Marcus-beeld te verbinden. In dat geval zou de *nanus* in deze versie niet zó zeer uit de lucht zijn n komen vallen als zijn alter-ego en de - overigens direct weerom-wiekcnde - *cuculus* in de Curtius-versie.

H.S. Versnel

Prinses Margrietlaan 9

Oegstgeest

Noten

- 1 M.R. James, *The English Historical Review* 32, 1917, 531-554. Heruitgegeven en uitvoerig gecommentarieerd door: G.Mc.N. Rushforth, *JRS* 9, 1919, 14-58 Voorts: R. Valentini en G. Zucchetti, *Codice topografico della città di Roma*, III. Roma, 1946, 143-167.
- 2 R.B.C. Huygens, *Magister Gregorius, Narracio de mirabilibus urbis Rome*, Leiden, 1970. Uit deze tekst wordt in wat volgt geciteerd.
- 3 W.S. Heckscher. *Sixtus IIII aeneas insignes statuas Romano populo restituendas censuit*. Den Haag, 1955.
- 4 F.L. Bastet, *Simulacrum valde ridiculosum*, Amsterdam, 1966.
- 5 Tekst: *Codice topografico* III, 77-110. Literatuur: *ibid*, 67-76; F. Schneider, *Rom und Romgedanke om Mittelalter*, München, 1925 (Fotogr. herdruk. Darmstad, 1959), 171-178; R. Weiss, *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity*, Oxford, 1969, 8; Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalter* III, 1931,246.
- 6 Tekst: *Codice topografico* III, 17-65; literatuur: *ibid*. 3-16; Schneider, o.c. 172 vv: Weiss, o.c. 6 vv; Manitius o.c. 245 vv; A. Graf, *Roma nella memoria e nelle immaginazioni del medio evo* I, Torino, 1822, 56-77; H. Jordan, *Topographie der Stadt Rom im Altertum*, 3, 357-536.
- 7 'If Gregory knew of the Mirabilia, he ignored it' (Rushforth, 14). Zo ook: James. 539; *Codice topografico* III, 138; Manitius III, 253.
- 8 In de capita 4, 15, 27,29.

- 9 De handschriften van dit tractaat verschillen onderling aanzienlijk. Zie: Schneider, 265. Uitgave: Migne, *Patr. Lat.* XC, 961 vv; H. Omont, *Les sept merveilles du monde au moyen âge*, *Biblioth. de l'École des Chartes* 43, 1882, 47-49. De tekst is ook opgenomen in Huygens, o.c. 41 v.
- 10 Ik wijs de lezer met genoegen op het bestaan van dit jonge Nederlandse tijdschrift, een uitgave van het Nederlands Archeologisch-Historisch Genootschap die de *gecombineerde* studie van archeologische en historische onderwerpen beoogt.
- 10A De verdwenen dwerg is natuurlijk in werkelijkheid een onder de paardenhoef liggende of knielende, onderworpen barbaar.
- 11 Over deze legende zie: Graf, o.c. 456 vv; E. Rodocanachi, *Le Capitole*, Paris, 1904, 70 vv.
- 12 Niet zonder aarzelen overigens: In de *Mirabilia* en de *Graphia*, die hetzelfde verhaal vertellen (zie onder) en ouder zijn dan Gregorius, is de vogel een cocovaia,
- 13 Uitgegeven in dezelfde editie als Gregorius door Huygens p. 35 vv.
- 14 *Codice topografico* III, 5 6.
- 15 *ibid.* 90.
- 16 Paulus ex Festo 42 (L); Val. Max. 5, 6, 2; August. Civ. Dei 18; Dion. Hal. 14,20, Dio Qiss. fr. 30.
- 17 Graf, o.c. 456. Het thema van de overspelige dwerg of mismaakte man is bij mijn weten nog niet verklaard. Ziehier een suggestie: de koekoek is een vast element in de verhalen rond de *Caballus Marci*. Volgens de ouden is de koekoek, omdat hij zijn eieren in andermans nest legt, niet alleen *lui* (Horatius, *Sat.* 1,7,31) of *belachelijk* (Aristoph. *Acharn.* 598; Plant. *Persa*, 2S2; *Pseud.* 29; *Trin.* 245), maar ook in later Latijn de *overspelige bij uitstek*. Forcellini, *Totius Latinitatis Lexicon*, s.v. *cuculus*. *hinc dicitur de adultero, quia ex alienis uxoribus liberos gignit*. Het woord ontwikkelt zich tot Frans *Coucou* en Engels *cuckold* in de betekenis van de bedrogen echtgenoot of overspelige. Over een mogelijke woordspeling bij Plautus, *Amphitryo*: J.N. Hough, Jupiter, Amphitryon and the Cuckoo, in: *Class. Philol.* 65, 1970, 95 v. Is de betekenis van de koekoek, die algemeen bekend was, in ons verhaal overgegaan op de dwerg, die immers toch wel iets misdaan moest hebben om zijn straf te verdienen?
- 18 Zo: Rushforth 22 en *Codice topografico* III, 147, n. 1.
- 19 M.I. Finley *The Trojan War*, *JHS* 84, 1964, 1-9. Cf. N. van der Blom, *Hermeneus* 32, 1960/61, 117 v.
- 20 Livius 5, 15 vv. Vergeleken bij de wilde theorieën, die hier en daar met betrekking tot deze historische gebeurtenis zijn gelanceerd, is mijn artikel maar kinderspel. Speciaal J. Hubaux heeft zich hiermee in verschillende studies beziggehouden: *L'Aruspice et la sentinelle*, in: *Phoibos* 5, 1950-51, 73 vv; *Commentarius Camillus s'empara de Véies*, in: *Bulletin de l'Académie royale de Belgique. Cl. de Lettre*, 1952, 610-622; *Rome et Véies. Recherches sur la chronologie légendaire du moyen âge romain*. *Biblioth. Fac. Philos. Univ. Liège CXLV*, Paris, 1958. Voorts: J. Gage, *Alpanu et l'extispicium du siège de Véies*. *MEFR* 66, 1954, 39 vv; M.M. Ruch, *La capture du devin*, *REL* 44, 1966, 333 vv; S. Ferri, *Veipatria capta*, in: *Hommages Herrmann*, Latomus 1960, 350 vv. Een goed antidotum is de nuchtere behandeling van J. Bayet, *Tite-Live, Livre V*, Paris, 1954, 125 vv en A. Momigliano, *Camillus and Concord*, *C.Q.* 36. 1942, 111 vv. Boeiend: J. Hellegouarc'h, *Le principat de Camille*, *REL*, 48, 1970, 112 vv.
- 20A Een mooi voorbeeld is ook de substitutie van Manlius Capitolinus bij late compilateurs als Cedrenus en Malalas voor Marcus Furius Camillus in de legenden rond de Gallische inval in Rome, waar bovendien de naam van de Gallische aanvoerder Brennus van zijn Keltische collega die in 279 Griekenland binnenviel, geleend is (maar dit heeft reed Livius). Zie hierover Hubaux, *Rome et Véies*, 348 vv.
- 21 J. Bayet, *Tite-Live, livre V*, Paris, 1954.

- 22 Over dit thema voorts J. Bayet, *Les origines de l'Hercule romain*, Paris, 1926, 221.
23 S. Weinstock, *RE*, 2e Reihe, 4, 1932, 2009 vv.
24 Bij Dion. Hal. 1, 28. Cf. Müller-Deecke. *Die Etrusker* II, 1877, 281 vv.
25 *JHS* 73, 1953, 53 vv.
26 Il. 3, 193; Od. 6, 230.
27 Dit betekent natuurlijk niet dat *nanos* ook in het Etruskisch 'dwerg' betekend zou hebben. P. Kretschmer, *Einleitung in die griechische Sprache*, 341 vv wijst er op dat Nanas een frequente naam is in Kl. Azië. Ook in Etrurië komt de eigenaar meermalen voor.